

V. MOLNÁR LÁSZLÓ

Magyarok és oroszok a kapcsolattörténet tükrében (A XVIII. századi kulturális érintkezések tanulságai)

Annak ellenére, hogy az elmúlt százötven évben számos kiváló színvonalú tanulmány született a címben jelzett problematikáról, alapvetően mégsem lehetünk elégedettek az eddigi kutatások összteljesítményével. A témára vonatkozó eddigi történettudományi kutatások mérlege ugyanis lehetne kedvezőbb is, mivel a publikációk száma, minősége és szakmai megbízhatósága nemritkán elmarad a tudományos közélet igényeitől. Azonban hangsúlyozni kívánjuk, hogy a magyar történészek közül Thallóczy Lajos, Márki Sándor, Hodinka Antal, Tardy Lajos, Váradi-Sternberg János, Niederhauser Emil valóban értékes, szakmailag igényes tanulmányokat közöltek a XVIII. századi magyar–orosz kulturális érintkezések egyes kérdéseiről. Ugyanez mondható el V. M. Isztrin, N. I. Petrov, A. P. Barszukov, N. I. Sztjelleckij, P. P. Mitrofanov és az orosz polgári történettudomány más képviselőiről, valamint a moszkvai Szlavisztikai Intézet kutatóiról, köztük T. M. Iszlamov és O. V. Havanova munkásságáról is. Az eddig elért számos fontos kutatási eredmény ellenére kissé szomorúan kell megállapítanunk, hogy a címben jelzett problematikáról ez ideig még nem látott napvilágot összefoglaló szintézis. Ezen a hiányosságon kívánt enyhíteni e tanulmány írójának 1994-ben, a Joskar-Olai Állami Egyetem támogatásával megjelent kontaktológiai munkája, valamint a „Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815)” és az „Életutak találkozása (1703–1848)” című köteteinek kiadása.

Dolgozatunk bevezetőjében hangsúlyozni szeretnénk, hogy a továbbiakban nem kívánjuk görcső alá venni a XVIII. századi magyar–orosz érintkezések teljes spektrumát, mivel ez meghaladná írásunk terjedelmi kereteit, hanem azokra az „archimedesi pontokra” hívjuk fel a figyelmet, amelyekre a kölcsönös érintkezések rendszere épült és amelyek jó fogódzó pontokat jelentenek a sokszínű, árnyalt és egymás megismerésére irányuló relációk megértéséhez.

A magyar és az orosz kutatók egyetértenek abban, hogy a XVIII. század (1815-ig, a Szent Szövetség rendszerének létrejöttéig) a két ország közötti kontaktusok jelentős élénkülését hozta. A kapcsolatok számának növekedése, intenzitása bizonyíthatóan összefüggésben állt és jól korrelált az európai felvilágosult abszolutizmusok „nyitottabb” kormányzati politikájával, a nemzetközi kapcsolatok új trendjeivel. A fenti időszakban ugyanis a Habsburg Birodalom „elidegeníthetetlen” részét képező Magyar

Királyság és az európai nagyhatalommá vált Oroszország viszonyát nem terhelték nemzetközi konfrontációk. Váradi-Sternberg János kutatásai jól bizonyították, hogy a Rákóczi-szabadságharc (bukása ellenére is) miként adott lökést, messzeható impulzusokat az egymás közti érintkezések legkülönbözőbb területein. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a felemelkedő, európai nagyhatalommá váló Oroszországnak égető szüksége volt katonai, polgári szakemberekre, orvosokra, magasan kvalifikált pedagógusokra, tudósokra. Ezzel magyarázható, hogy a vallási türelmet tanúsító cári birodalom szívesen fogadta állami szolgálatba a magyar („hungarus”) származású, nálunk gyakorta üldözött protestáns értelmiségieket és a délvidéki szerb áttelepülőket.

Az eddigi kapcsolattörténeti kutatások meggyőzően bizonyították, hogy a XVIII. századi kulturális relációk területén a magyar–orosz orvosi kontaktusok voltak a leghatékonyabbak. W. M. Richter, Ja. Csisztovics, Schultheisz Emil, Tardy Lajos, Szilvay Konstantin és e tanulmány írójának munkáiból ma már rekonstruálni tudjuk azon medikusok tevékenységét, akik Oroszországot második hazájuknak tekintve kimagasló szakmai karriert futottak be. Nem kell szégyenkeznünk amiatt, hogy az itthon üldözött, német és holland egyetemeken tanult, protestáns felekezetű Gyöngyössi Pál, aki 1753-ban lépett cári szolgálatba, 1763-tól II. Katalin udvari orvosaként dolgozott. A legnagyobb elismeréssel szólhatunk az államtanácsosi rangra emelt Peken Keresztély (az Orvosi Kollégium titkára, az első orosz gyógyszerkönyv összeállítója) és fia, Peken Mátyás (a Göttingenben tanult neves pétervári sebészprofesszor) munkásságáról is. Jelentős szakmai karriert mondhatott magáénak az 1738-ban Sárospatakon született, 1762-től a moszkvai orvosi iskolában tanult Keresztúri Ferenc, a neurofiziológiai kutatások egyik úttörője, aki a Moszkvai Egyetem orvosi fakultásának dékánja és több külföldi akadémia tiszteletbeli tagja lett. Legalább ilyen jelentős szakmai teljesítményt ért el az 1770-ben, a kárpátaljai Palágyon született Orlay János (az Orvosi Kollégium titkára, I. Sándor háziorsosa, 1816-tól államtanácsos, J. W. Goethe barátja, N. V. Gogol nevelője a nyezsini gimnáziumban, az odesszai líceum igazgatója), aki polihisztorként (a medicina, a botanika, a régészet, a pedagógia és az őshazakutatás terén elért eredményeiért) méltó az utókor figyelmére. E korszak kiváló orvosai között említhetjük Koritáry Györgyöt is, a harkovi egyetem magyar származású, 38 éves korában elhunyt szemészprofesszorát és dékánját.

A „hungarus” származású pedagógusok oroszországi karrierje kapcsán ugyancsak szomorúan állapíthatjuk meg, hogy a hazai neveléstörténeti munkák még említést sem tesznek tevékenységükről. Pedig a XVIII. század elejétől jó néhányan közülük az orosz oktatásügy élvonalában dolgoztak, és a korszak színvonalát messze meghaladó szakmai, etikai és

didaktikai elveket képviseltek. Ismeretes, hogy a Karácsfalván született, nyugat-európai egyetemeken tanult Zékány Jánost 1698-ban maga I. Péter hívta meg Oroszországba, ahol előbb a Nariskin hercegek, majd a későbbi II. Péter nevelője lett. Az orosz uralkodó annyira megbízott benne, hogy a cári javak felügyelőjévé is kinevezte, ám emiatt összetűzésbe került a mindenható kegyencsel, A. D. Mensikov herceggel.

A Magyar Királyság területéről Oroszországba áttelepült pedagógusok közül kétségtelenül a legnagyobb karriert az 1741-ben született F. I. Janković érte el, aki Karlovácon, Pozsonyban és Bécsben tanult. A temesvári tankerület főigazgatójaként jelentős szerepe volt az úgynevezett normamódszer és a J. I. Felbiger által kidolgozott korszerű pedagógiai elvek meghonosításában. 1782-ben II. Katalin felkérésére utazott Oroszországba, ahol az ő nevéhez fűződik az első tanítóképző szeminárium (1783) létrehozása és az 1786-os Iskolai Szabályzat kidolgozása. Az „orosz népiskola atyjaként” emlegetett Janković pályafutása során mintegy 30 tankönyvet, számos tanári segédanyagot és pedagógiai útmutatót írt, amelyek évtizedekig használatban voltak.

Tanárként és jogászként is egyaránt figyelmet érdemel a kárpátaljai születésű, Sátoraljaújhelyen, Kassán és Bécsben tanult Balugyánszky Mihály (1769–1847) tevékenysége, aki 1803-ban került – Orlay János meghívására – Oroszországba a nagyváradi jogakadémia professzoraként. Balugyánszky éveken át a későbbi I. Miklós cár jogi nevelőjeként dolgozott, majd az 1819-ben alapított pétervári egyetem első rektorává nevezték ki. I. Miklós uralkodása alatt igazságügyi államtitkár és a 15 kötetes orosz törvénytár szerkesztője lett. Balugyánszkyval egy időben érkezett Oroszországba Lódy Péter (a leMBERGI egyetem korábbi professzora és Martinovics Ignác ottani tanártársa), aki Péterváron az egyetem bölcsészeti karának lett a dékánja.

A korabeli kontaktológiai kutatások egyik „fehér foltját” jelentik az 1725-ben alapított Pétervári Tudományos Akadémia és hazai tudósaink kapcsolatai. Ezen a területen még újabb levéltári és kéziratári kutatásoknak kell tisztázni Bél Mátyás, Hell Miksa, Born Ignác, Kalmár György, Torkos József, Hannulik János, Martinovics Ignác, Fessler Ignác Aurél és mások oroszországi kapcsolatait. Célszerű lenne vizsgálni azt is, hogy az 1765-ben létrehozott pétervári Szabad Gazdasági Társaság pályázataira kik nyújtottak be tanulmányokat Magyarországról, és szerzőik milyen eredményt értek el.

A fentiekhez hasonlóan nagy lemaradásban vagyunk a korabeli magyar szerzők Oroszországra vonatkozó úti feljegyzéseinek, naplójának és memoárjainak feldolgozásával is. Érdemes lenne vizsgálni, hogy báró Tóth Ferenc, gróf Benyovszky Móric, Kalatay Ferenc, Esterházy Bálint László írásai hogyan jellemezték a XVIII. századi Oroszországot, és ezek

mennyiben különböznek a kortárs nyugat-európai utazók megállapításaitól.

Lényegesen jobb helyzetben vagyunk a XVIII. századi és XIX. század eleji orosz utazók, főként katonatisztek és diplomaták Magyarországra vonatkozó úti feljegyzéseit illetően. Ma már jól ismerjük V. G. Barszkij, A. I. Turgenyev, F. N. Glinka, V. B. Bronyevszkij, A. M. Danyilevszkij és mások hazánkra vonatkozó feljegyzéseit, amelyek értékes dokumentumai a korabeli Magyarország társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális viszonyainak.

A kapcsolattörténeti kutatásoknak köszönhetően viszonylag jól ismerjük azon orosz diákok (köztük I. J. Falkovszkij, A. Pekalickij, A. P. Sztavinszkij és mások) életútját, akik hosszabb-rövidebb ideig magyarországi közép- és felsőfokú tanintézményekben tanultak. Szorosan összefügg ezzel a problematikával az is, hogy az adott időszakban milyen orosz nyelvű vallási és tudományos művek, tankönyvek jutottak el Magyarországra, elsősorban a délvidéki szerbekhez. Nem titkolt hiányérzetünk támad azonban, ha a kulturális érintkezések kölcsönös sajtóvisszhangját keressük. Nem rendelkezünk ugyanis olyan tanulmányokkal, amelyek azt elemeznék, milyen recepciójuk volt a XVIII. századi magyar kultúra és tudomány teljesítményeinek az orosz folyóiratok és napilapok hasábjain. Magyar részről viszont Tardy Lajos, Bor Kálmán és e tanulmány szerzője már kísérletet tettek arra, hogy bemutassák az 1780–1815 közötti orosz kultúra magyarországi sajtóvisszhangját, azokat a szerkesztőket és publicistákat, akik népszerűsítő írásaikkal, recenzióikkal jelentősen hozzájárultak a „másik fél” kiemelkedő teljesítményeinek magyarországi megismertetéséhez. A fent említett tanulmányokból, ha mozaikszerűen is, kirajzolódik az a kép, hogy mit tudhatott a korszak olvasója az orosz szellemi életről, a Pétervári Tudományos Akadémiáról, az ott tevékenykedő tudósokról, az 1755-ben létrehozott Moszkvai Egyetemről, a XIX. század elején alapított felsőfokú tanintézményekről, a II. Katalin és I. Sándor nevéhez fűződő reformokról.

Ezek a kontaktológiai adatok meggyőzően bizonyítják, hogy bár nem beszélhetünk a XVIII. századi magyar–orosz kulturális relációk rendszeres voltáról, nemzetközi megállapodások formájában történt hivatalos együttműködésről, mégis tagadhatatlan, hogy addig soha nem tapasztalt módon nyilvánult meg az egymás iránti érdeklődés. Ugyanakkor arra is szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a korabeli kapcsolatok a két ország között bizonyára még hatékonyabbak és intenzívebbek lehettek volna, ha a magyar közvéleményre nem hatott volna bénítóan a „Dávid és Góliát” szindróma, az „északi kolosszustól” való fenyegetettség érzete. A politizáló nemesség ugyanis – Lengyelország három felosztását követően –

némi aggodalommal figyelte az „orosz medve birodalmáról” érkező híreket, amelyek egy esetleges katonai expanzió vízióját kelthették.

A korabeli kulturális kapcsolatok – 200 év távlatából is – örök tanulsággal szolgálnak, hiszen azt sugallják, hogy a szomszédos népeknek mindig megértéssel, kellő tapintattal és a kölcsönös közeledés szándékával kell lenniük a másik ország polgárai iránt. Ebben pedig kulcsszerepet játszanak a kulturális „hidépítők”, akik örökbecsű alkotásaikkal és tevékenységükkel teremtik meg azokat az archimedesi pontokat, amelyekre a tudományos és művészeti kapcsolatok rendszere ráépülhet. Ezek kutatásakor nem érdemes azt vizsgálni, hogy melyik fél adott többet a másiknak, hiszen a XVIII. századi magyar–orosz kulturális kontaktusok pregnáns módon éppen arról vallanak, hogy egy relatíve kis lélekszámú nép is képes jelentős teljesítmények létrehozására és azok más kultúrkörben való közvetítésére. Nem feladatunk egymás múltbeli teljesítményeinek „mérciskélése”, hanem sokkal inkább az, hogy a feledés homályába merült, ma már csak a szakemberek szűk körében ismert kultúrtörténeti adalékokat feltárjuk és feldolgozzuk kapcsolattörténeti szintéziseink hasábjain.

Válogatott szakirodalom

- Bor Kálmán: Orosz tudományos és irodalmi vonatkozások a magyar nyelvű hírlapirodalomban, 1780–1824. In: Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből. 1. k. Szerk.: Kemény G. Gábor. Budapest, 1961. 86–120.
- Gál István (szerk.): Magyarország és Kelet-Európa (A magyarság kapcsolatai a szomszéd népekkel). Budapest, 1947.
- Kovács Endre (szerk.): Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Budapest, 1956.
- Márki Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. Budapest, 1913. (Értekezések a történeti tudományok köréből 23.)
- Niederhauser Emil: Az orosz felvilágosodás. Budapest, 1966.
- Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. In: Magyar Nyelv, 1980/1, 1-10.
- Richter, W. M.: Geschichte der Medizin in Russland. Bd. 1–3. Moskau, 1813–1819.
- Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Budapest, 1960.
- Szilvay Konstantin: Keresztúri Ferenc (1735–1811). In: Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 21–22 (1961) 54–103.
- Szvák Gyula: Moszkóvia és a Nyugat. Budapest, 1988.
- Tardy Lajos (ford. és szerk.): Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Budapest, 1988.
- Tardy Lajos: Balugyánszky Mihály. Budapest, 1954.
- Tardy Lajos: Kaukázusi magyar tükör. Budapest, 1988.
- Thallóczy Lajos: Oroszország és hazánk. Budapest, 1884.
- Udvari István (szerk.): Hodinka Antal Emlékkönyv. Nyíregyháza, 1993.
- Udvari István (vál. és szerk.): Hodinka Antal válogatott kéziratai. Nyíregyháza, 1993.
- V. Molnár László: Életutak találkozása 1703-1848. Piliscsaba, 2004.
- V. Molnár László: Magyar-orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815). Piliscsaba, 2000.
- Váradi-Sternberg János: Századok öröksége (Tanulmányok az orosz–magyar kapcsolatokról). Budapest–Uzsgorod, 1981.

- Várad-Sternberg János: Utak, találkozások, emberek. Uzsgorod–Budapest, 1974.
- Barszukov, A. P. Zsizny i trudi V. G. Barszkogo. Szankt-Petyerburg, 1885.
- Várad-Sternberg János. Mir poezii i družbi (Issledovanyija v oblasztyi russzko-vengerszkij szvjazej). Uzsgorod, 1979.
- V. Molnár László. Gyejatyelnoszty pedagogov-vihodcev iz Vengrii v Rosszii (1703–1848). In: *Studia Slavica*, t. 49 (2004)/3-4. 315–339.
- V. Molnár László. Russzko-vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815). Joskar-Ola, 1994.
- Iszlamov, T. M. Problemi isztorii Vengrii i ih resenyije v szovjetszkoj isztoricseszkoj nauke. Szotrudnyicesztvo vengerszkij i szovjetszkij isztorikov. Red.: Mucsi Ferenc. In: *Studia Historica*, 1977. 67–88.
- Isztrin, V. M. Putyesesztvije A. I. Turgenyeva i A. Sz. Kajszarova po szlavjanszkim zemljam v 1804 godu. Petrográd, 1915.
- Koszacevszkaja, Je. M. M. A. Balugjanszkij i Petyerburgszkij unyiversityet pervoj csetvertyi XIX veka. Leningrád, 1971.
- Mitrofanov, P. P. Oppozicija reformam Joszifa II v Vengrii. Szankt-Petyerburg, 1905.
- Petrov, N. I. Avtobiograficeszkije zapiszki preoszvjasconnogo Irinyeja Falkovszkogo. Cszaszy 1. (1762–1783). In.: *Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii*, 1907. Knyiga 7. 456-479.
- Sztyelleckij, N. I. Protoijerej A. A. Szamborszskij. In: *Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii*. Kijev, 1896. 182–202, 342–363, 486–526.
- Havanova, O. V. Nacija, otyecsesztvo, patriotyizm v vengerszkoj polityicseszkoj kulture: dvizsenyije 1790 goda. Moszkva, 2000.
- Csisztovics, Ja. Isztorija pervih megycinszkij skol v Rosszii. Szankt-Petyerburg, 1883.
- Schultheisz Emil – Tardy Lajos. Glavi iz isztorii russzko–vengerszkij medicinszkij szvjazej. Moszkva, 1976.
- Susarin, V. P. – Iszlamov, T. M. – Puskás, A. I. Kratkaja isztorija Vengrii. Moszkva, 1991.